

XIII.-XIV. YÜZYIL BİZANS VE İSLAM KAYNAKLARINA GÖRE KUZEYBATI ANADOLU YOL AĞLARI*

MURAT KEÇİŞ**

Medeniyet, genel anlamda insanın çevresiyle olan münasebetleri etrafında şekillenmekle beraber, coğrafyanın etkisi konar-göçer toplumlarda daha belirgin şekillerde ortaya çıkmaktadır. Bu etki tarihi süreçte, en azından genel eğilimler bakımından değişik sosyo-ekonomik, kültürel, siyasî alanlarda süreklilik ve bağlantılar oluşturmuştur. Bu bakımdan Ortaçağda yolların siyasî, iktisadî, askerî, kültürel ve tarihî rolleri olduğu bilinmektedir. Bu makalede, Kuzeybatı Anadolu Bölgesi'nin tarihî süreç içerisinde coğrafi faktörlerin temel belirleyici olduğunu kanıtlamaktan daha ziyade, bölgede yaşayan toplumun doğal çevresi bilinmeden, bölgenin tarihinin anlaşılamayacağı, ortamın tarihi gelişimde önemli etkenlerden biri olduğunu Kuzeybatı Anadolu coğrafyası özelinde göstermeye ve XIII-XIV. yüzyıllarda Kuzeybatı Anadolu'da ticarî ve askerî amaçlarla hangi yolların kullanıldığı dönemin kaynaklarının el verdiği ölçüde ortaya konmaya çalışılacaktır.

Osmanlı dönemi Anadolu yol ağı meşhur şarkiyatçı Franz Taeschner tarafından Osmanlı kaynaklarına dayalı olarak çalışılmıştır.¹ Fakat Selçuklu dönemi Anadolu yol ağı hakkındaki bilgilerimiz maalesef daha sınırlıdır.² Özellikle dönemin

* Bu makale, 3-8 Ekim 2011 tarihlerinde Kastamonu-Sinop ve Çankırı'da düzenlenen "Kuzey Anadolu'da Beylikler Dönemi Sempozyumu"nda sunulan bildirinin gözden geçirilmesi ve genişletilmesi suretiyle hazırlanmıştır.

** Yrd. Doç. Dr., Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, 48000 Muğla/TÜRKİYE, muratkecis@mu.edu.tr

¹ 1924 yılında birinci cildi, 1926 yılında ikinci cildi yayınlanan bu kitabın 2008 yılında ise ikinci baskısı yapılmıştır. Eser, 2010 yılında dilimize kazandırılmıştır. Bkz. Franz Taeschner, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yol Ağı*, çev. Nilüfer Epçeli, İstanbul 2010.

² Selçuklu dönemi Anadolu yol ağları hakkında yapılan çalışmalar için bkz. Kurt Erdmann, *Das Anatolische Karavansaray des 13. Jahrhunderts*, I-II, Berlin 1961 (Ek: Harita). M. Kemal Özergin, *Anadolu Selçukluları Çağında Anadolu Yolları* (İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1959). Bu iki çalışmada, Türkiye Selçukluları döneminde kurulan kervansaraylar esas alınmak suretiyle ticarî yol ağları tespit edilmeye çalışılmıştır. Ayrıca son zamanlarda Ortaçağda Kuzey Anadolu kervan yolları hakkında yapılan yüzey araştırmaları hakkında ise bkz. Osman Eravşar'ın TÜBİTAK 109K369 Ortaçağ Kuzey Anadolu Yolları ve Yol Üstü Kuruluşları adlı Projesi; Osman Eravşar-Ayşıl Tükel Yavuz, "Ortaçağda Kuzey Anadolu Kervan Yolu Araştırmaları", I. Uluslararası Karadeniz Kültür Kongresi, 06-09 Ekim 2011, Sinop, *Bildiri Özetleri Kitabı*, s. 36-37; Aynı Yazarlar, "Ortaçağ'da

coğrafi eserlerinde yer alan bilgilerden yola çıkarak bu konunun ortaya konması büyük önem arz etmektedir. Anadolu'da binlerce yıl boyunca uygarlıklar arasındaki ilişkileri sağlayan yollar, ticaret kervanları ve ordular tarafından kullanılmıştır. Birçok kültür ve uygarlığa ev sahipliği yapan Anadolu, Türkiye Selçuklularından önce de tarihin en eski ticari yollarına sahipti. Bunlardan Hitit, Asur ticaret koloni yolları, Pers Kral Yolu, Roma Askeri Yolu ve bunun devamı mahiyetindeki Bizans yol ağı olarak bilinen askerî ve ticaret yolu daha sonra İpek Yolu³ adını almıştır. Kuzeybatı Anadolu bölgesinde Geç Antik dönemde kullanılan yollar, bölgenin kendine has coğrafi şartları sebebiyle, genel olarak XII. yüzyılın sonlarından başlayarak XIII. yüzyıl sonuna kadar da kullanılmaya devam edilmiştir. Bizans İmparatorluğu, Roma ordusu tarafından büyük kısmı M.Ö. II. Yüzyıl ile M.S. II. yüzyılın ortalarında arasında her şeyden önce siyasi bir amaçla inşa edilen askerî yollardan; insan, meta ve düşünce akışını sağlamak için istifade etmiştir. Tıpkı Roma döneminde olduğu gibi aslında başlıca ulaşım güzergâhları bölgenin topografyası tarafından belirleniyordu. Fakat 1179 yılında Klaudiopolis (Bolu) kuşatmasından⁴ 1291'de Eflani'nin Candar Bey tarafından fethine⁵ kadar Kuzeybatı Anadolu'da kullanılan ve uluslararası ticaret açısından son derece önemli Geç Antik dönem yolları elverişsiz şartlar ve alternatiflerinin kullanılması sebebiyle zaman zaman kapanmıştır. Burada Bolu kuşatması ile Eflani'nin fethi arasındaki dönemi esas almamızın sebebi, XIII. yüzyıl Bizans-Selçuklu sınırının Paphlagonia Theması üzerinde yeralan bu iki şehir arasında oluşmasından kaynaklanmaktadır.⁶ Ostrogorsky, Vasilev ve Pitcher gibi araştırmacılar Eflani'nin XIII. yüzyılda Selçuklu egemenliğinde olduğunu iddia etmelerine karşın, Ian Booth bu görüşü

Kuzey Anadolu Kervan Yolları ve Yol Üstü Kuruluşları", Uluslararası Katımlı XV. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu Bildiri Özetleri Kitabı, Anadolu Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü ve Arkeoloji ve Sanat Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (ASTAM) 19-21 Ekim 2011, Eskişehir.

³ Çin'den başlayarak bütün Asya'yı geçip Anadolu ve Akdeniz aracılığıyla Avrupa'ya kadar uzanan ve dünyaca ünlü ticaret yolu olan "İpek Yolu" adı ilk kez 1877 yılında Alman coğrafyacı Ferdinand von Richthofen tarafından kullanılmıştır. Bkz. Gökçe Günel, "Anadolu Selçuklu Döneminde Anadolu'da İpek Yolu-Kervansaraylar-Köprüler", *Keleş*, 29 (2010), s. 134.

⁴ 17 Eylül 1176 tarihinde meydana gelen Myriokephalon Savaşı'ndan sonra Türkmenler, Kastamonu-Eskişehir hattının batısına geçerek Bitinya Eyaletine doğru yağma seferleri yapmaya başlamıştır. Bu çerçevede 1179 yılında Klaudiopolis yöresine saldıran Türkmenler bizzat yardıma gelen Bizans İmparatoru I. Manuel tarafından geri püskürtülmüşse de, bu akınlar XIII. yüzyılın sonlarında Bolu ve Küre Dağları hattında oluşturulan Paphlagonia Theması boyunca Bizans savunma hattının çökmesine kadar devam etmiştir.

⁵ Eflani'nin fethine dair ne Türkçe ne Arapça ne de Bizans kaynaklarında herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Kastamonu'da 1291'den 1293'e kadar devam eden isyana kadarki dönem hakkında maalesef elimizde herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.

⁶ XIII. yüzyıl Bizans-Selçuklu sınır hattı hakkında bkz. Ian Booth, "The Sangarios Frontier: The History and Strategic Role of Paphlagonia in Byzantine Defence in the 13th Century", *Byzantinische Forschungen*, Band: XXVIII (2004), Verlag Adolf M. Hakkert-Amsterdam 2004, s. 45.

topografik problemlerden dolayı eleştirmektedir. Booth'a göre, Eflani'nin etrafındaki havzanın, Parthenios Nehri (günümüzde Bartın Çayı) Vadisi'ne ve dolayısıyla Filyos, Bartın ve Amasra'ya doğru uzanan güzergâh boyunca oldukça uygun şartlar sağladığını düşünmektedir.⁷

XIII. yüzyılın sonlarına doğru Bolu'nun fethi ile bu sınır hattının çökmesiyle, Bizans İmparatorluğu başkent Konstantinopolis'i ve Nicaea (İznik)'i korumak için sınır savunma sistemini coğrafi ve topografik bir zorunluluk olarak Eskişehir-Sakarya Nehri hattına çekmek zorunda kalmıştır. Bitinya Teması, hemen hemen bütün XIII. yüzyıl boyunca Bizans'ın hakimiyetinde kalmıştır.⁸ Fakat XIII. yüzyılda oluşan bu sınır hattı, 1291 yılında Eflani'nin fethi ile aşılmış ve Türkmenler Sakarya Nehri boylarına kadar ilerleme imkânı bulmuştur.⁹ Zaten bu tarihten kısa bir süre sonra da bölge yavaş yavaş Osmanlı Beyliği'nin kontrolü altına girmiştir. Coğrafi ve topografik özellikler sebebiyle Bizans-Türkmen sınır hattının bu bölgede oluşması bizi bu şekilde kronolojik bir dönemlendirme yapmaya itmıştır. Bolu ve Eflani, Bizans ile Türkmenler arasında hattın oluştuğu Paphlagonia Teması'nda iki kritik geçiş güzergâhını oluşturmaktaydı. Türkmenler bu iki noktayı nüfuslarının 1243 öncesinde bölgede az olmaları sebebiyle ancak bir yüzyıllık bir dönemde aşmayı başarabilmişlerdir. Köseadağ Savaşı ve Anadolu'ya yoğun Türkmen muhaceretinin gerçekleşmesiyle uçlara doğru yoğun bir Türkmen nüfusunun göçmesi Bizans doğru savunma hattının çökmesinin en temel sebebidir. Bizans bahsedilen bu iki noktayı kontrol ederek başkentine doğru uzanan tarihi yolu kontrol etmek istemişse de, XIII. yüzyılın sonlarına doğru bu savunma sistemi hattı yoğun Türkmen baskısına dayanamayarak çökmüş ve böylece Bizans, Sakarya Nehri hattına kadar geri çekilmek zorunda kalmıştır.¹⁰

⁷ Ian Booth, "The Sangarios Frontier: The History and Strategic Role of Paphlagonia in Byzantine Defence in the 13th Century", s. 60.

⁸ Jacques Lefort, "13. Yüzyılda Bitinya", *Osmanlı Beyliği (1300-1389)*, Editör: Elizabeth A. Zachariadou, Çevirenler: Gül Çağalı Güven, İsmail Yerguz, Tülin Altunova, İstanbul 1997, s. 112.

⁹ İznik İmparatorluğu döneminde Bizans-Selçuklu sınırı Paphlagonia'ya kadar uzanırken, 1280 yılına doğru Bizans İmparatorluğu, Sakarya Nehri boyuna çekilmek zorunda kalmıştır. Bölgenin savunma sistemi hakkındaki bilgileri Palaiologos döneminin ana kaynağı Pachymeres'e borçluyuz. George Pachymeres, *Relations Historiques*, ed. A. Failler, Vol. I, Paris 1984, s. 29.

¹⁰ Clive Foss, "Byzantine Malagina and the Lower Sangarius", *Anatolian Studies*, Vol. 40 (1990), s. 167. Osmanlı Türklerinin Sakarya Nehri hattını geçmeden önce, Bitinya Bölgesindeki Türkmen varlığı ve bu Türkmenlerin kimin kumandası altında Sakarya hattını zaman zaman aşarak Bizans topraklarına doğru seferler düzenlendiği konusu halen tam olarak aydınlatılmamış tarihi bir problem olarak karşımızda durmaktadır. Halil İnalçık, "Osman Gazi'nin İznik Kuşatması ve Bafeus Muharebesi", *Osmanlı Beyliği (1300-1389)*, Editör: Elizabeth A. Zachariadou, Çevirenler: Gül Çağalı Güven, İsmail Yerguz, Tülin Altunova, İstanbul 1997, s. 80.

Bahsedilen dönemde bölgede, yaşanan siyasi çekişmeler sebebiyle olsa gerek herhangi bir ticaretin gerçekleştiğine dair güçlü kanıtlar elde edemiyoruz. Ancak bu sorun ile ilgili özellikle dönemin karakteristik özellikleri hakkında bazı ipuçları veren İbn Battûta ve İbn Sa'îd'in coğrafi eserlerinden, Farsça kaynaklardan ve Bizans tarihçilerinin metinlerinden bazı sonuçlar çıkarılabilir.

Bizans Anadolu'sunda karayollarının birçok tip ve standartları bulunmaktaydı. John Haldon Bizans Dünyasındaki karayollarını boyutlarına ve inşasında kullanılan malzemeye göre şu şekilde tasnif etmiştir: “*Kaynaklarda geniş yollar, dar yollar ya da patikalar, kaldırımlı ve kaldırımsız yollar, yük arabaları ya da tekerlekli araçlar için uygun olmayan yollar gibi tüm yollara değinilir.*”¹¹ Bu zamanlarda, gelişmiş iletişim ağları olmadığından bilginin ya da kültürün yayılması da kara yolları ve bu yollar boyunca işleyen kervanlar vasıtasıyla gerçekleşiyordu. Aynı şekilde, bu yollar siyasi olarak devletleri birbirleriyle bağlıyor, elçiler ve çeşitli kabileler birbirlerine gidip-geliyorlardı. Bu açıdan stratejik öneme sahip yolların bakımı daha düzenli bir şekilde yapılıyordu. Yollar bilinen güvenli ve ucuz olmasının yanı sıra tek ulaşım aracı olarak ortaya çıkmakta ve askerî seferler için de müsait bir zemin sağlamaktaydılar. Yolun ticarî ulaşımına yani malın pazara arz edilmesine imkân sağlaması bakımından, iktisadî faaliyetler için mühim bir yeri vardır. Hatta denilebilir ki, yolların açık olması ve güvenliği, ticarî faaliyetlerin yürütülmesinde başat rol oynamaktadır. Büyük ticaret yolları üzerindeki şehir, kasaba ve köy hayatı doğal olarak gelişmekle birlikte büyük karayolları güzergâhındaki merkezler daima tahribata uğramaktan da kurtulamıyordu.

Anadolu'nun Türk Yurdu olma sürecinde Orta Asya gelenek ve yaşam biçimlerini sürdüren göçebe Türkmenler “Uc” olarak adlandırılan sınır bölgelerindeki verimli yaylak-kışlak alanlarına yerleşmişlerdir. Bu nedenle Kuzey Batı Anadolu Bölgesi bilhassa göçebelerin yaylak ve kışlakları arasındaki bu göç hareketlerinden büyük zararlar görmüştür. Bu yüzden yol inşaatında ekseriyetle, kervansarayların tesisi ve emniyeti veya hiç değilse yolun su ihtiyacının temini gibi önlemler ile yolların güvenliğinin sağlanması amaçlanıyordu. Türkiye Selçuklu Devleti en parlak döneminde özel tedbirler almak suretiyle, ziyana uğrayan tâcirlerin zararlarını tazmin gibi yol güvenliğini ve canlılığını muhafazaya gayret etmiştir. Fakat bu makalede de zaman zaman vurgulayacağımız üzere, özellikle Moğol İstilasî neticesinde Anadolu'nun siyasi birliğinin parçalanması ile beraber ticarî yolların güvenliği her zaman sağlanamamıştır.

¹¹ John Haldon, *Bizans Tarih Atlası*, çev. Ali Özdamar, İstanbul 2006, s. 29.

Bu kısa teorik girişten sonra Kuzeybatı Anadolu Bölgesi'nin Türk fetihlerinden itibaren genel siyasi durumuna bir göz atmakta fayda vardır. Malazgirt Savaşı'nın hemen ardından Türkler, Bizans Komnenos Hanedanının eski bir kalesi olan Kastamonu bölgesine kadar yayılmış¹² ve bu bölgeden geçen Haçlılar¹³ ile Bizans İmparatoru II. İoannes Komnenos'un (1118-1143) çabaları¹⁴ Selçuklu Türklerini bölgeden çıkarmaya yetmemiştir. XIII. yüzyılda Türkmen nüfusunun önemli bir uc hattı haline gelen ve bölgenin en önemli müstahkem mevkiilerinden biri olan Kastamonu kentinin tarihinin bilinmesi kaynakların sessizliği sebebiyle zordur. Bunun sebebi büyük başkentlere ve uluslararası siyasetin cereyan ettiği önemli eksenlere kıyasla bölgenin kendine özgü coğrafi konumudur. Fakat bu bölge, Claude Cahen'in de belirttiği üzere, özellikle XIII. yüzyıl Bizans-Türk ilişkilerinde oynadığı rol bakımından diğer bölgeler kadar incelenmeyi hak etmektedir.¹⁵ Selçuklular, Bizans sınır bölgeleri boyunca uzanan Kuzey ve Güney uc eyaletlerinin askerî-yönetim merkezleri fonksiyonuna sahip Kastamonu ve Ankara kentlerini konar-göçer Türkmen boylarının Bizans sınırları ötesine yaptığı akın ve fetih faaliyetlerini örgütlendikleri askerî-stratejik merkezler olarak değerlendirmişlerdir.¹⁶

Bununla birlikte XII. yüzyılın sonu ile XIII. yüzyılın başları Kuzeybatı Anadolu tarihi için önemli bir dönüm noktasıdır: Çankırı/Gangras¹⁷ ve Ankara sınır şehirleri durumundan Türkiye Selçuklu Devleti'nin önemli merkezleri haline gelmiştir. Bu, Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıçarslan'ın (1156-1192) oğulları arasında paylaştığı başlıca Anadolu şehirleri listesinde Ankara'nın zikredilmesinin de başlıca sebebidir. Hemen hemen bütün XII. yüzyıl boyunca Ankara ve Çankırı/Gangras şehirleri Selçuklu sultanının kardeşleri tarafından (1127-1155 Melik Arap; 1155-1174/75 Şehinşah ve 1192-1204 tarihleri arasında da Ankara Meliki Muhiddin Mesud) yönetilen *apanaj/sultanın mirası* yerler haline gelmiştir. Türkiye Selçuklu Sultanı II. Kılıçarslan'ın oğlu Ankara Meliki Muhiddin Mesud,

¹² Claude Cahen, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi (XI. Yüzyılın İkinci Yarısı)*, çevirenler: Yaşar Yücel-Bahaeddin Yediylidiz, Ankara 1992, s. 26.

¹³ Bu "1101 Yılı Haçlı Seferleri" olarak tanımlanmaktadır. Bu konu hakkında daha detaylı bilgi için bkz. Işın Demirkent, "1101 Yılı Haçlı Seferleri", *Prof. Dr. Fikret İşıltan'a Doğum Yılı Armağanı*, İstanbul 1995, s. 17-56.

¹⁴ Ferdinand Chalandon, *Jean II Comnène (1118-1143) et Manuel Comnène (1143-1180)*, Paris 1912, s. 88-90.

¹⁵ Claude Cahen, "Questions d'histoire de la Province de Kastamonu au XIIIe Siècle", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III (Ankara 1971), s. 145.

¹⁶ Koray Özcan, "Anadolu'da Selçuklu Kentler Sistemi ve Mekânsal Kademelenme (I)", *METU JFA*, 2006/2 (23:2), s. 33.

¹⁷ Yunanca yer isimlerinin yerini XV. yüzyıldan itibaren Türkçeleri almıştır. Yeni Türkçe yer adlarının izlerinin Orta Asya ve İran-Türk coğrafyasında sürülebilmesi, göçebe ve yerleşik Türk kültür mirasının Anadolu'ya dek taşındığını ortaya koymaktadır. Paul Wittek, "Bizanslılardan Türklere Geçen Yer Adları", *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I, s. 193-240.

Kastamonu havalisinde fethettiği Dadybra'dan (Devrek) Hıristiyanları çıkartıp, şehre Türkleri yerleştirmiştir.¹⁸ Sultan I. İzzeddin Keykâvus (1211-1219), kardeşi Alâeddin Keykubad'ın tahtı ele geçirmeye yönelik isyanını bastırmak için 1214 yılı baharında Ankara'yı kuşatmak suretiyle isyanı kontrol altına almış ve Alâeddin Keykubad'ı ele geçirdikten sonra Ankara ve Çankırı şehirlerini doğrudan Türkiye Selçuklu Devleti'ne tâbi hale getirmiştir. Bu yenilenen idarî yapının ne zaman gerçekleştiğini tam olarak bilebilmek çok güç olmakla beraber, bu olay için *terminus ad quem/gerçekleşmesi en geç tarih*, Sultan'ın isyankâr kardeşini kuşattığı ve Sinop'u Trabzon İmparatoru I. Aleksios Komnenos (1204-1222)'dan aldığı 1214 yılı olmalıdır. Kastamonu, tâbi yöneticiler olarak Çobanoğulları Beyliği ile ayrı bir merkez haline gelmemiştir. I. Alâeddin Keykubad'ın halefi II. Gıyaseddin Keyhüsrev döneminde (1237-1246) Kastamonu hakkında herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Sultan II. İzzeddin Keykâvus döneminde (1246-1256; 1257-1260) Kastamonu Kalesi Hüsameddin Çoban'ın soyundan gelmeyen ve Kuman kökenli "Beylerbeyi" unvanlı Şemseddin Yavtaş'ın yönetimi altındaydı. 1256 yılının sonunda Yavtaş'ın ölümünün ardından Kastamonu'nun vergi gelirleri Beylerbeyi unvanını taşıyan halefi tarafından miras olarak alınmış ve Kastamonu ıktai' vezir Şemseddin Baba Tuğrai'ye verilmişse de 1258-59 kışında Vezir Şemseddin yeni sahip olduğu yerleri göremeden ölmüştür. 1260 yılında II. İzzeddin Keykâvus nihai olarak, kardeşi IV. Rükneddin Kılıçarslan ve Moğol ittifakı tarafından yenilgiye uğratılınca, Kastamonu ıktai' vezir Taceddin Mutezz'e tekrar bağışlanmıştır. 1277 yılında Mutezz'in ölümünden sonra, Kastamonu'nun da dâhil olduğu kendi topraklarını oğlu Mucireddin Emirşah'a (ölm. 1302) miras bırakmıştır. Bu, Mutezz'in ve oğlunun Kastamonu'nun hükümdarı olduğu anlamına gelmemektedir. XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren görünürde siyasî güç sultana aitti olmakla beraber, 1260-1277 döneminde Selçuklu Sultanlığının gerçek yöneticisi Vezir Pervane Muiniddin Süleyman'dır. Tokat, Sinop-Durağan¹⁹, Merzifon, Osmançık ve

¹⁸ İlhan Erdem, "Selçuklular ve Anadolu Beylikleri Dönemlerinde Tarım ve Çiftçilik", *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı I*, Ed. Ahmet Yaşar Ocak, Ankara 2006, s. 366.

¹⁹ Pervane, Sinop'u 1265-1266 yılında Trabzon İmparatoru Büyük Komnenos II. Andronikos'tan (1263-1266) İlhan Hülâgü'nün (1254-1265) özel izniyle fethetmiş ve daha sonra İlhan Abaka tarafından (1265-1282) bu fetih tasdik edilmiştir. İbn Bibî, *el-Evamirü'l-Alâyye*, C. I, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 1996, s. 299-300; Kerimüddin Mahmud Aksarayî, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2000, s. 63; Claude Cahen, "Quelques textes négligés concernant les Turcomans de Roum au moment de L'Invasion Mongole", *Byzantion*, 14 (1939), s. 137-138; Rustam Shukurov, *Velikie Kommniny i Vostok (1204-1461)*, Vizantiiskaia Biblioteka, St. Petersburg 2001, s. 165-167. İbn Bibî'ye göre (s. 300) Pervane, fethin akabinde Sinop'ta medrese ve cami inşa ettirdikten sonra kendi topraklarına (görünüşte Sinop hâkimi Selçuklu Sultanı olmasına rağmen) dönmüştür. Ayrıca Hicri 666 yılında Pervane Sinop'ta bir cami inşa ettirmiştir. Cami'nin inşa tarihi hakkında bkz. M. Zeki Oral, "Durağan ve Bafra'da İki Türbe", *Belleken*, Sayı: 79 (1956), s. 387. Ancak medresenin kitabesinde buranın Hicri 661 (15 Kasım 1262-2 Kasım 1263) yılında yapıldığı yazlıdır. Bu kitabeden anlaşıldığına göre medresenin inşası Trabzon İmparatorluğu'nun

muhtemelen Niksar gibi doğuya doğru uzanan diğer kentler ve küçük kasabalar vezir Pervane tarafından kontrol ediliyordu. Bu manada coğrafi olarak Kastamonu da Pervane'nin hakimiyeti altındaydı.

Buraya kadar bölgenin siyasi durumunu genel hatlarıyla özetledikten sonra yolların durumunu ele alabiliriz. 1179 Klaudiopolis (Bolu) kuşatması ile 1291 yılında Eflani'nin fethi arasında Kuzeybatı Anadolu'da uluslararası ticaret ve askeri amaçlarla kullanılan yolların durumuna göz atacak olursak; bahsedilen bölgede meydana gelen ticari faaliyetler konusunda İbn Sa'id²⁰ ve İbn Battûta²¹ gibi seyyahlar sayesinde bazı önemli bilgilere sahibiz. Anadolu'da Türkiye Selçuklu Devleti'nin kurulmasının ekonomik alanda bu coğrafyaya olumlu katkı yaptığı ve geniş kapsamlı ticari faaliyetlerin meydana geldiği düşünülmesine rağmen, maalesef bu ticaretin hacmini tam olarak ölçebilecek tarihi bilgilere sahip değiliz.²² Burada

hâkimiyeti sırasında tamamlanmıştır. D. Winfield ve A. A. M. Bryer, medresenin inşaa tarihini Hicri 666 yılı (22 Eylül 1267-9 Eylül 1268) gibi daha geç bir zamana tarihlendirmektedirler. Anthony A. M. Bryer, D. Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, Vol. I, Washington 1985, s. 72.

²⁰ İbn Sa'id, Endülüs Tarihi ve şairlerinin yanı sıra *Kitâb el-Coğrafya* adıyla coğrafi bir eser de kaleme almıştır. Endülüs, Kuzey Afrika, Anadolu, Avrupa coğrafyası hakkında bilgi veren bu eserin *Bast el-arz fi tâliha ve'l-arz* adlı muhtasar nüshası günümüze ulaşmıştır. Bu eser, W. Barthold tarafından *Recueil de Travaux Redigés en Memoire du Jubilee Scientifique de M. D. Chvolson* (Berlin 1899) s. 216-241'de tanıtılmıştır. İbn Sa'id'in *Bast el-arz fi tâliha ve'l-arz* adlı coğrafya eserinin el yazma nüshası 2234, 90 r° numara ile Paris *Bibliothèque Nationale*'de bulunmaktadır. Bu yazmayı esas alan G. Potiron, Sorbonne Üniversitesi'nde hazırladığı doktora tezinde, J. Vernet tarafından (Tétouan 1938) yapılan edisyona göre, daha iyi bir şekilde neşretmiştir. İbn Sa'id'in coğrafi eserinden daha sonra Ebu'l-Fida da büyük ölçüde faydalanmıştır. Osman Turan da bu eserin Juen Vernet tarafından yapılan neşri ile ilgili bazı hatalar olduğunu tespit etmiştir: "Bu mühim eserin neşri Türklere ve Anadolu'ya aid isimleri tamamıyla yanlış basmış; biz doğrunu *Bibliothèque Nationale* (Ar. 2234, s. 98a, 99, 106a) yazmasını istinsah ettiğimizden metni ona göre düzelttik. Ebi'l-Fida coğrafyası ve ondan muahhar bazı eserler hep bu hataları tekrarladığı için son araştırmacıları da yanlış hükümlere sevk etmiştir. Meselâ İbn Sa'id, Kayseri ile Sivas arasında yolcular için 24 han olduğunu söylediği halde Ebi'l-Fida bu hanları Sivas'ta göstermiş ve tedkiklerde de böyle samlmıştır." Bkz. Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 3. Baskı, İstanbul 1993, s. 508, dipnot: 5. İbn Sa'id'in Anadolu ile ilgili kayıtları için Claude Cahen'in makalesinden istifade ettik. Bkz. Claude Cahen, "İbn Sa'id sur l'Asie Mineure Seldjuquide", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 6 (1968), Sayı: 10-11, s. 41-50. İbn Sa'id, XIII. yüzyılın ikinci yarısının en önemli coğrafyacılarından biri sayılmakta olup, Batlamyus-İdrisi geleneğini devam ettirmiştir. Klasik İslam coğrafyacıları gibi dünyayı yedi iklim bölgesine ayırarak, eserinde zikrettiği yerlerin coğrafi koordinatlarını vermiş ve dönemin coğrafi eserlerinden istifade etmek suretiyle İdrisi'ye göre daha orijinal bilgiler sunmuştur. 1268 yılında Tunus'ta 14 yıl hizmetinde bulunduğu Hafsi Sultanı Muhammed el-Mustansır'ın hizmetinden ayrılarak Doğu İslâm dünyasına doğru ikinci seyahatine çıktığı esnada Halep'ten başka Anadolu ve İran'ın da önemli ilim merkezlerini dolaşmıştır. Kaynağımız muhtemelen bu sırada Kuzeybatı Anadolu hakkında detaylı bilgiler toplamıştır. Bkz. Recep Uslu, "İbn Sa'id el-Mağribi", *D.I.A.*, C. XX, s. 302-305.

²¹ İbn Sa'id el-Mağribi'den yaklaşık yarım asır sonra Antalya limanından Anadolu'ya çıkarak dönemin önemli şehirleri hakkında çok kıymetli bilgiler veren İbn Battûta, XIV. yüzyılın en temel coğrafi eserlerinden biridir. İbn Battûta, Ebû Abdullah Muhammed, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, C. I-II, Çeviri, İnceleme ve Notlar: A. Sait Aykut, İstanbul 2004.

²² Claude Cahen, "13. Yüzyılın Başında Anadolu'da Ticaret", *Cogito Selçuklular*, çev. Aykut Derman, Sayı: 29 (Güz 2001), s. 132-143.

temel olarak iki problem karşımıza çıkmaktadır: İlk problem, bölgede hangi ürünlerin ticareti yapılıyordu? İkinci problem ise, orduların düzenli seferleri, yağma akınları, sınır muhafızları ile köyleri korumakla görevli kişilerin faaliyetleri ve bölgesel isyanlar sebebiyle ortaya çıkan sınır ihlalleri. Bölgenin oldukça zor coğrafi koşulları sebebiyle, bu anlamda dağların zirvelerini takip eden uzun yıllara dayanan sınırın iyi tahkim edildiğini düşünebiliriz.

Bu problemleri çözebilmek için Herakleia Pontica (Karadeniz Ereğli) ile Türkiye Selçuklu Devleti arasındaki ticarî faaliyetleri tespit etmek burada önem kazanmaktadır. Çünkü Herakleia Pontica, İbn Sa'îd'in bahsettiği Bizans kontrolündeki tek şehirdir. İbn Sa'îd, gerek coğrafi sebeplerle gerekse ticarî açıdan önemli bulduğundan bu şehirden bahsetme ihtiyacı duymuş olmalıdır. İbn Sa'îd genellikle ilgilendiği yollar hakkında malumât vermesine rağmen, bu yol hakkında bilgi vermemiştir ve beklenene üzere işlek olmayan yolları tavsiye etmemiş gözükmektedir. Bunun sebebi nedir? Burada üç temel problem ortaya çıkmaktadır: Ticarî yolların güzergâhı nasıldı? İki ana yol görünüşte neden kritik noktalarda kapanmıştır? Bunların yerine hangi alternatif yollar kullanılmıştır?

Bir noktaya hemen dikkat etmek gerekir: Söz konusu bölgede uzanan dağlar, yolların hangi güzergâhları takip edeceğini kesin bir şekilde belirlemektedir. İbn Sa'îd'in eseri, Antalya limanından Selçuklu ülkesine çıkan tüccarlara yol gösteren bir rehber mahiyetindedir. İbn Sa'îd'in, Ankara ve Antalya gibi önemli ticarî merkezlerle beraber Herakleia Pontica'yı da iki kez zikretmesi, dönemin ekonomik hayatında bu liman kentinin ticarî önemini göstermektedir. Burada İbn Sa'îd'in verdiği bilgilerden yola çıkarak bu dönemde hangi yolların açık olduğunu ya da kullanımda olduğunu belirlemek gerekir. Antikçağda kullanılan fakat tam olarak ne zaman inşa edildiği bilinemeyen yollar²³ ile XIII. yüzyılda kullanılan yol ağını karşılaştırdığımız zaman, her iki dönemde de hemen hemen aynı yolların kullanımda olduğu görülmektedir. Bu bağlamda Akdeniz'in önemli liman şehri Antalya'dan başlayıp Anadolu'yu güneyden kuzeye kat ederek Karadeniz kıyısındaki Herakleia Pontica'ya ulaşan ticarî yol, upkî Antikçağ'da olduğu gibi XIII. yüzyılda büyük önem kazanmıştır.²⁴

²³ Günümüze ulaşan tek Roma haritası olarak bilinen Tabula Peutingeriana hakkında yapılan son çalışmalar için bkz. Ulrich Fellmeth und Eckart Olshausen, *Die antike Welt auf elf Blättern: die Tabula Peutingeriana: Belleitbuch zur Ausstellung des Projekseminars "Die Tabula Peutingeriana als historische Quelle"*, Historisches Institut der Universität Stuttgart und Archiv der Universität Hohenheim, Stuttgart 2010; Richard J. A. Talbert, *Rome's World: The Peutinger Map Reconsidered*, Cambridge 2010; Warwick Ball, *Rome in the East: The Transformation of an Empire*, Routledge 2000.

²⁴ Halil İnalçık, Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı fethetmesinden sonra daha önce işlek olan Antalya-Bursa karayolu önemini kaybettiğini belirtmiştir. Bu tarihten sonra Mısır'dan hareket eden tüccarlar İstanbul'a ulaşmak için Rodos-Mudanya ve Bursa güzergâhını takip etmişlerdir. Bkz. Halil İnalçık,

XIV. yüzyılın önemli seyyahı İbn Battûta özellikle *safran* bitkisinin bölgenin ticarî faaliyetlerinde önemli bir yere sahip olduğunu ifade etmiştir. Safran dışında bölgenin en önemli ticarî malları arasında köle, kürk dışında tıpkı Germiyan ülkesinde olduğu gibi bölgeye has iğdiş atlar yer almaktaydı. Karadeniz'in kuzeyinden elde edilen bu mallar, karayolu vasıtasıyla Antalya limanına ulaştırılıyor ve buradan da Mısır'a ihraç edilmek üzere gemilere yükleniyordu.

İbn Sa'id'in Herakleia'yı tasviri coğrafi olarak doğrudur. Fakat kaynağımız, Abbasi Halifesi Harun Reşid zamanında Toros dağlarındaki Herakleia üzerine yapılan savaşın Herakleia Pontica (Karadeniz Ereğlisi)'da yapıldığını zannederek hataya düşmüştür. Çünkü bu dönemde Anadolu'da Herakleia adını taşıyan en az 3 farklı yer bulunmaktadır. Bu hata kaynağımızın güvenilirliğine bir zarar vermez, sadece dikkatli bir şekilde kullanılması gerektiğini akılda tutmak gerekir.

İbn Sa'id eserinde Herakleia'yı şu şekilde tasvir eder: *"Bu şehirden [Karadeniz Ereğli] doğuya doğru, tüccarlar tarafından çok iyi bilinen Rum limanlarından Müslümanlara ait olan Kastamonu bulunur."*²⁵ Bu cümle, XIII. yüzyılın ikinci yarısında Herakleia Pontica ile Kastamonu arasında ticarî faaliyetlerin devam ettiğini göstermektedir. Bu dönemde Herakleia Pontica'nın Bizans İmparatorluğu hâkimiyetinde olduğunu biliyoruz. Kaynağımız Kastamonu'yu deniz kenarında olmamasına rağmen âdeta bir liman şehri gibi tasvir etmiştir. Fakat burada Kastamonu'nun denize açılan kapısı İnebolu'dan bahsetmemektedir. Muhtemelen İbn Sa'id İnebolu Limanı ile Kastamonu'yu beraber düşünmekteydi. Karadeniz'in kuzeyinden gelen mallar dönemin canlı bir liman şehri olan Herakleia Pontica'da karaya çıkıyor ve buradan karayoluyla Kastamonu'ya ulaşıyordu. XIII. yüzyılda da tıpkı günümüzde olduğu gibi Ereğli'den Kastamonu'ya ulaşan en kestürme yol (yaklaşık 400 km.) Ereğli, Düzce, Gerede, Safranbolu güzergâhını takip ediyordu. Fakat İbn Sa'id, Kastamonu'ya ulaşılabilir yol şu şekilde tarif etmiştir: Ereğli, Düzce, Malagina,²⁶ Eskişehir, Ankara. Bu yol dönemin şartları içerisinde en güvenli yol olarak görülmekle beraber kesinlikle en kısa olanı değildi.

İstanbul'dan Halep'e doğru uzanan tarihi Haç Yolu güzergâhında ana ikmal üssü olan ve verimli geniş ova ile etrafı çevrelenen Eskişehir (Dorylaeum), özellikle Haç-Selçuklu mücadeleleri esnasında büyük tahribata uğramıştır. Haçlı

"Bursa and the Commerce of the Levant", *Journal of Economic and Social History of the Orient*, III/2, Leiden (1969), s. 131-147.

²⁵ Claude Cahen, "İbn Sa'id sur l'Asie Mineure Seldjuquide", s. 48.

²⁶ Bizans döneminde askeri açıdan stratejik bir mevki olan Malagina; batıda Mekece, doğuda Pamukova, kuzeyde Geyve ve güneyde Sakarya Nehri arasında kalan geniş bölgeye verilen addır. Bkz. Clive Foss, "Byzantine Malagina and the Lower Sangarius", s. 169, 172.

Seferleri'nin şiddetini yitirmesinden sonra ise, Türkmen-Moğol-Bizans mücadeleleri sebebiyle XIII. yüzyılda bu yol belki de hiç kullanılmamıştır. Bizans İmparatoru I. Manuel'in (1143-1180) XII. yüzyılın ikinci yarısında Bizans yönetimini bu bölgede tekrar kurmaya çalıştığı sırada Türkmenlerin buraya kadar geldiklerini ve mevsimlik akınlar düzenlediklerini biliyoruz. Daha sonraki süreçte Moğol İstilasının da etkisiyle Türkmen kitlelerinin uçlara yığılması ve fetih hareketleri Bizans kaynakları tarafından da aynı şekilde tasvir edilmiştir. Karadeniz Ereğli'de doğan Bizans tarih yazarı Nikephoros Gregoras, (Νικηφόρος Γρηγοράς 1295-1360) XIV. yüzyıldaki durumu şu şekilde tasvir etmiştir:

“Moğolların püskürttüğü Türkmenler vilayetleri istila ediyor ve Romalıları sıkıştırıyorlardı. Onlar Tatarlar önünde nasıl kadın gibi kaçıyorlarsa Romalılara karşı da o derece erkekçe davranıyorlardı. Bu sebeple Moğol İstilasını onların felâketine değil saadetine hizmet ediyor. Paphlagonia (Kastamonu-Bolu) ve Pamphylia (Göller Bölgesi) bölgesinden akan Türkmenler Roma topraklarını yağmalıyorlardı.”²⁷

1320'li yıllarda Bolu ve Gerede arasında seyahat eden ve bu şehirlerde bir süre konaklayan İbn Battûta, yiyecek temini konusunda herhangi bir problemle karşılaşmadığı gibi, özellikle Kastamonu'da fiyatların çok düşük olduğundan “*Bugüne kadar dolaştığım bunca ülke arasında bu şehir kadar ucuzunu görmedim.*” şeklindeki ifadeleriyle kentten övgüyle bahsetmiştir.²⁸ Fakat İbn Battûta'nın bahsettiği fiyatların düşük olmasını, araştırmacılar daha çok mal bolluğu ile açıklamasına rağmen, bu durum ekonomik durgunluk ile ilgili de olabilir.

Böylece ele aldığımız dönemin hem öncesinde hem de sonrasında İbn Sa'id'in tercih ettiği yoldan daha güvenli yolların olduğu bilinmektedir. Fakat neden İbn Sa'id daha iyi koşullardaki yolları tavsiye etmemiştir? Malagina ve Ankara arasındaki güzergâhta bahsedilen dönemde bir tüccarı istikametinden saptıran hiçbir şey yoktur. XIII. yüzyılda Düzce ile Bolu arasındaki yol yeryüzü şekilleri açısından Türkmenlerin saklanmasına uygun durumu dolayısıyla, muhtemelen Türkmen akınları sebebiyle çok kullanışlı değildir. Türkmen gazileri, Bolu dağlarının sık ormanlarla çevrili yaylalarında saklanıyorlardı.

Kastamonu'dan sonra bu güzergâh üzerindeki en önemli geçiş noktalarından biri olan Araç'ın XII. yüzyıl boyunca Bizans'ın kontrolünde olduğu kesindir. Bu

²⁷ Nikephoros Gregoras'ın 1204 ile 1359 yılları arasında kapsayan 37 kitaplık *Historia Romae* (Roma Tarihi) adlı eseri günümüze ulaşan önemli bir Bizans kaynağıdır. Eser, Georgios Pachymeres'in devamı niteliğindedir. Nikephoros Gregoras, *Romaika Historia (Roma Tarihi)*, ed. I. Bekker, Bonn 1855, s. 137; Paul Wittek, *Menteşe Beyliği*, çev. Orhan Şaik Gökyay, 3. Baskı, Ankara 1999, s. 16.

²⁸ İbn Battûta, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, C. I, s. 436-439.

konu hakkında bazı şüpheler olmasına rağmen²⁹ şehrin ilk camisinin 1374³⁰ yılında inşa edilmesi, 1291 yılından önce buranın fethedilmediğini güçlü bir şekilde ortaya koymaktadır. 1214 yılında Selçuklular tarafından Sinop'un fethedilmesinden sonra Paphlagonia Theması'nda ilk fethedilen kent Eflani'dir. 1210 yılında bu bölgeye hâkim olabilmek için Bizans ile Selçuklular arasındaki savaş Araç'ta meydana gelmiştir. J. S. Langdon'un tesbitlerine göre, Michael Melissenos'un 1220'li yılların sonunda ya da 1230'ların başlarında *Strategopoulos*(ordu komutanı) unvanını kazandığı yerin burası olabileceğini iddia etmiştir.³¹ Bütün bunlar Safranbolu'dan Kastamonu'ya giden yolun Bizans ile Selçuklular ve daha sonra Türkmenler arasında yaşanan yoğun mücadeleler sebebiyle çok kullanışlı olmadığını ortaya koymaktadır.

Burada şu soru akla gelebilir: İbn Sa'id Herakleia'dan Kastamonu'ya gitmek isteyen tüccarlara neden bu güzergâhı önermektedir? Hem Bolu Geçidi hem de Ahmet Usta Geçidi Türkmenler tarafından kapatılmış ve Araç düşman Bizans'ın eline geçmiş olsaydı, bu durumda İbn Sa'id'in anlattığı gibi, Safranbolu-Ankara üzerinden sadece bir giriş ve çıkışa sahip olacaktı. Fakat Safranbolu, Kastamonu'dan Herakleia'ya giden normal ticarî ve askerî yolun üzerindediydi ve 1270'li yıllarda Müslüman Türkmenlerin elindeydi, fakat Kastamonu'dan Herakleia'ya giden yoldan kaynaklarda bahsedilmemiştir. İbn Sa'id'in Herakleia yolu üzerindeki Hıristiyan kentlerden ya da kasabalardan bahsetmesi beklenmemelidir. Bununla birlikte, İbn Sa'id özellikle Safranbolu olayında safran bitkisinde olduğu gibi önemli ürünlere sahip belli başlı Müslüman kasabalarına değinir. Bu nedenle Ahmet Usta Geçidi'nin kapalı olması muhtemel gözükmektedir, çünkü burası şimdiye kadar bu dağlar arasında uzanan en kolay geçittir.

Bununla birlikte bölgedeki Türkmenlerin faaliyetlerine bakacak olursak, Pervane'nin ölümünden sonra Türkmenler İlhanlılardan bağımsızlıklarını kazanmak için isyan girişiminde bulunmuşlardır. Bu bölge hakkında araştırmalar yapan Claude Cahen, Rustam Shukurov ve Dimitri Korobeinikov eserlerinde bu dönemde bölgede böyle bir savaşın meydana geldiğine ilişkin herhangi bir açıklama yapmamış olmalarına rağmen, 1305³² tarihli Kastamonu'daki bir yapı kitabesine göre 1291 yılından sonra Candaroğulları Beyliği'nin merkezi Eflani idi. 1260 ile

²⁹ Y. Fuat, *Araç*, İzmir 1990, s. 23, 237.

³⁰ Günümüze ulaşan cami bu tarihten 20 yıl sonra inşa edilmiştir, ilk inşa edilen yapı yanmıştır.

³¹ Ioannes Springer Langdon, *Byzantium's Last Imperial Offensive in Asia Minor: The Documentary Evidence for and the Hagiographical Lore about Ioannes III Dukas Vatatzes' Crusade against the Turks, 1222 or 1225 to 1231*, New York 1992, s. 13.

³² Kara, *Kastamonu*, s. 165, 217-221; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, 4. Baskı, Ankara 1988, s. 138, dipnot 139.

1290 yılları arasındaki döneme İlhanlılara ve Selçuklu Devleti'ne karşı Türkmen isyanları damgasını vurmuş ve 1290-1291 yılında İlhanlılara karşı Türkmenlerin başlattığı isyan hareketi büyük ölçüde bastırılmıştır. Bu isyan özellikle Palaiologos döneminin meşhur tarihçisi George Pachymeres gibi Bizans kaynakları tarafından zikredilen ilk Türk isyan hareketidir. Pachymeres 1260 ile 1290 yılları arasında İmparatorluğun doğu sınırıyla ilgili ünik kaynakları kullanabilmiştir. 1260 ile 1270 yılları arasındaki daha önceki isyanlar, çoğunlukla eski Selçuklu merkezleri civarında yoğunlaşırken, Kastamonu'daki isyan batıya tehlikeli Bizans sınırına doğru Türkmenlerin hareketlerinde yeni bir aşamanın başlamasına sebep olmuştur.³³

Bununla beraber Candaroğulları sınırındakiler bir zamanlar Kastamonu'nun sahip olduğu nüfuz etme çabasına değmeyecek yollardan uzak dağların olduğu bir coğrafyada yaşadılar. Böylece bu faktörlerin hepsi beraber dikkate alındığında bu yolun da kapalı olduğu açıkça görülmektedir. Bunun anlamı Herakleia'dan Kastamonu'ya giden yol artık Safranbolu hattını takip etmiyordu. İbn Sa'id'in tüccarlara ziyaret etmelerini önerdiği ve Gerede üzerinden yolu 100 km. uzatarak Bolu'ya ulaşan yol üzerindeki şehirlerden biri olan Safranbolu'dan bahsetmektedir. Dönemin şartları içerisinde bu yol çok iyi bir durumda olabilir, fakat Araç'a doğru giden yolun kapalı ve Ahmet Usta Geçidinin hemen hemen kesin bir şekilde kapalı olduğunu tekrar hatırlayarak, bu yolun kullanımda olduğu düşünülmektedir.

Düzce ile Ankara arası hariç tutulursa, İbn Sa'id'in öne sürdüğü yol güzergâhı oldukça virajlıdır. İbn Sa'id'in yolunu değiştirmesine bu dış faktörler etki etmiş olabilir. Daha önce de bahsedildiği gibi, Bolu Geçidi ve Ahmet Usta Geçidi, Araç'a doğru giden yol üzerindeki en önemli fiziki engel olarak görülmektedir. Bu sebepten bilinen faktörlere dayanan mantıklı kanıtlar ile Herakleia ve Ankara arasındaki yolu İbn Sa'id'in özellikle seçmiş olmasını açıklamak mümkündür. Hem daha önceki hem de daha sonraki dönem ile karşılaştığımız zaman İbn Said'in bu seçimine yollardaki büyük değişimin yol açmış olabileceği daha açıktır. Burada çok önemli bir soru karşımıza çıkmaktadır: Bu yollar neden kapanmıştır? İlk olarak bütün bu yolların kapanmasına aynı şeyin sebep olmadığına altını çizmek gerekir. Gaziler, eşkıyalar, isyancılar, Türkmenler, sel baskınları en temel sebepler olarak akla ilk gelenlerdir. Dönemin şartları içerisinde bile seller ile kolaylıkla baş edilebilirdi. Devrek ve Mengen üzerinden giden ana yol ve daha önce bahsetmediğimiz Yenice Vadisi boyunca ilerleyen yolun her ikisi de her zaman büyük çaplı sellere maruz kalabilmektedir. Fakat Ortaçağ'da kullanılan dar yolları göz önüne aldığımız

³³ Dimitri A. Korobeinikov, "The Revolt in Kastamonu, c. 1291-1293", *Byzantinische Forschungen*, Vol. XVIII (2004), s. 89-91.

takdirde bu yolları kısa sürede tamir etmek kolaydı. Bu sebepten sel taşkınları, bir yolun terk edilmesi için yeteri kadar önemli bir sebep değil gibi gözükmektedir.

İbn Sa'îd eserinde Safranbolu'da 30.000 ve Kastamonu'da 100.000 çadır Türkmen yaşadığını ifade eder. Bu biraz tahmine dayandığı düşünülen rakamlar Türkmenlerin çokluğuna atıfta bulunmak için verilmiştir. Bolu (Klaudiopolis) şehri Bolu Geçidinin 15 km. doğusunda Düzce-Ankara karayolunun üzerinde bulunmaktadır. Bolu Geçidinin oldukça dik olması sebebiyle bu yol o dönemde çok tehlikelidir. 1179 yılında Bizans İmparatoru I. Manuel'in yağmurun nispeten az yağdığı bir mevsimde gür ormanlarla kaplı bir bölgeden Türkmenler üzerine yürüdüğünü anlattığı yer burasıdır.³⁴ 1179'da Bitünya'da Billaios üzerindeki Klaudiopolis yöresine saldıran Türkmen grupları bizzat yardıma gelen İmparator I. Manuel tarafından püskürtülmüştür. Fakat göçebe Türkmenlerin mevsimlik akınları sürekli devam etmiştir.³⁵

Söz konusu bölgede 1256 yılında Michael Palaiologos Selçuklu Sultanlığına sığınmak için yola çıktığı sırada Türkmen kabileleri tarafından soyulmuştur.³⁶ Gaza ve yağma amacıyla bölgede çok miktarda Türkmenin var olduğunu dönemin kaynaklarından tespit edebiliyoruz. Bu yüzden geleceğin imparatoru Michael Palaiologos'a karşı girişilen bu hareketin sık sık tekrar eden bir hadise olarak görülmesi gerekir. Ayrıca 1280 yılında Bizans İmparatorluğu'na karşı başkaldıran Zealotların İsyanını VIII. Michael burada bastırmıştır.

1332 yılında Alanya Limanından karaya çıkan İbn Battûta, Anadolu'yu gezmeye başlamıştır. Antalya, Isparta, Akşehir, Denizli, Tavas, Muğla, Milas, Beçin'e ulaştıktan sonra Konya-Erzurum seyahatini yapmıştır. Daha sonra Aksaray ve Eretna'ya bağlı yerlerden bahsettikten sonra Birgi'den çıkarak Ayasuluk, İzmir, Manisa, Bursa, İznik güzergâhını takip ederek, Umur Bey'in Haçlılarla yaptığı savaşı anlatmıştır. Daha sonra Mekece, Geyve, Sakarya nehri boyunca ilerleyerek, Göynük, Bolu, Kastamonu yoluyla Sinop'a ulaşmıştır. Anadolu'nun siyasi durumu, ticari kapasitesi, Ahilik Müessesesi hakkında ayrıntılı bilgi sunmuştur. İbn Battûta, Sinop'a kadar bahsettiği yol güzergâhında hiçbir kervansarayın adı geçmemektedir. Sinop'tan deniz yoluyla Kırım'ın Kerç Limanına çıkmıştır.

XIII. yüzyılın en önemli Bizans kaynağı Pachymeres, 1267 yılında surlarla çevrili kentler dışında bütün Paphlagonia Themasının Türklere terk edilmek

³⁴ Niketas Khoniates, *Historia*, ed. J. L. Van Dieten, Berlin 1975, s. 197-198.

³⁵ Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, s. 42-43.

³⁶ George Pachymeres, *Relations Historiques*, ed. A. Failler, Vol. I, s. 43.

zorunda kalındığından bahseder.³⁷ Bu dönemde Kastamonu'ya ulaşan yolların neden kapalı olduğu belli değildir. Burada iki sebep akla gelmektedir: Gazilerin faaliyetleri ya da Bizans'a isyan eden Zealotlar.³⁸ Fakat XIII. yüzyılın ikinci yarısında Türkmenlerin Bizans'ın bu bölgedeki sınırlarını ciddi anlamda zorladıkları tarihî bir gerçektir. Pachymeres, imparatorun ve yakınlarının mülklerine karşı bu yağma hareketlerine hainlerin rehberlik yapmalarını şiddetle kınamaktadır. 1280 yılı akını hakkında Pachymeres şu şekilde yazmaktadır: “*Sangarios bölgesindeki durum, Prousa güzergâhına doğru bütün yollarda kötüydü...*”³⁹ geniş anlamıyla düşünüldüğü takdirde Sakarya Nehri'nin Türkmenler ile Bizans İmparatorluğu arasındaki sınırı oluşturduğu düşünülmektedir. İmparator VIII. Michael'in Sakarya nehrini karşıya geçmesi alışılmadık bir durum teşkil etmektedir. Dönemin çağdaş kaynağı Pachymeres bu durumu açıkça ortaya koymaktadır. Ayrıca Pachymeres, Sakarya'nın ötesindeki bölgenin hâlâ Bizans'ın kontrolünde olduğunu ve bunun 1256 yılında da devam ettiğini ima etmektedir. Fakat bütün bunlardan anlaşıldığına göre Sakarya Nehri'nin karşısına geçerek Ereğli'ye giden yol Türkmenler tarafından yapılan gaza akınları neticesinde kapatılmıştır. Bizans İmparatorluğu, 1280'li yıllarda Paphlagonia Theması üzerindeki hâkimiyetini tam anlamıyla yitirmiştir.⁴⁰ 1281 yılında Arsenites, imparatorun tebasını isyana teşvik etmesi üzerine İmparator VIII. Michael de bunlara karşı sefere çıkmıştır. Bu bilgileri İskenderiye Patriği ile İmparator VIII. Michael arasındaki konuşmalardan bilmekteyiz.⁴¹ Bu pasajda bahsedilen sadece basit bir akın olmadığı gibi, VIII. Michael'in dinî muhalifleri tarafından düzenlenen bir isyan girişimidir. Pachymeres bu isyankârları edebî bir üslupla “yerde yatan çürük meyveler” şeklinde zikretmiştir. Bu sefer sırasında bölgedeki ağaçların da kesilmesi isyanın büyüklüğünü göstermektedir.

İbn Sa'id'e göre Kastamonu'da satılan ticarî malların en önemlilerinden biri de Bizans vatandaşı olarak doğan fakat sonradan Türkmenler tarafından esir edilen köleler idi. Bu köleler, genellikle yağma akınlarında ya da savaşlarda esir edilen kimselerdi. Zealotlar Bizans'a karşı isyan ettiklerinde bu köle ticaretinden elde

³⁷ George Pachymeres, *Relations Historiques*, ed. A. Failler, Vol. I, s. 291-293.

³⁸ Kelime anlamı bir amacın peşine ateşli olarak düşmek anlamına gelen Zealotlar, Bizans İmparatorluğu'nda bozulan toplumsal ve ekonomik düzen karşısında halkı aristokraziye karşı ayaklandıran bir hareket olarak ortaya çıkmışlar ve 1342-1349 yıllarında İmparatorluğun en önemli ikinci kenti Selanik'te kendi yönetimlerini kurmuşlardır. Bkz. Alexander P. Kazhdan-Alice-Mary Talbot, “Zealots (Ζηλωται)”, *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. Alexander P. Kazhdan, Vol. III, s. 2221-2222.

³⁹ George Pachymeres, *Relations Historiques*, ed. A. Failler, Vol. II, s. 598-599.

⁴⁰ Ian Booth bu konuda tam aksini iddia etmektedir. O Heraklei'dan Sangarios'a giden yolun geçici olarak kapatılmasına rağmen 1280'lerde Paphlagonia'nın hâlâ Bizans İmparatorluğu'nun hâkimiyetinde olduğunu düşünmektedir. Bkz. Ian Booth, “Ghazis, Roads”, s. 139.

⁴¹ George Pachymeres, *Relations Historiques*, ed. A. Failler, Vol. II, s. 633-637.

ettikleri gelirler ile ayakta kalıyorlardı. Bu konu hakkında İbn Bibi, Türkiye Selçuklu Devleti'nde bu tür kölelerin oldukça kıymetli olduklarını bize haber vermektedir.

II. yüzyıldan itibaren Amastris'in Pontus ve Bitinya eyaletlerinin başkenti olması sebebiyle, Paphlagonia Themasında yüzeyi sert malzemelerle döşenmiş yollar bulunmaktaydı. Paphlagonia Themasının dik yamaçlı vadileri, sık ağaçlarla kaplı ormanları ve debisi yüksek nehirleri sebebiyle, bu bölgede yol inşası güç ve masraflı bir işti. Fakat Amastris'in önemli bir kent olması, bu işin yapılmasını zorunlu kılmıştır. Fakat Amastris daha sonraki dönemde önemini kaybetmiş ve Kastamonu daha önplana çıkmıştır.

1130'lu yıllarda Bizans İmparatorluğu'nun Anadolu'daki başlıca rakibi iç karışıklıklar yüzünden zayıflamış olan Konya merkezli Selçuklu Devleti değil, Malatya merkezli Danişmenli beyliği idi.⁴² Paphlagonia Theması sınırlarında bulunan Danişmendlilere bağlı konar-göçer Türkmenler, Bizans egemenliğindeki Kastamonu'ya saldırarak yağma akınlarında bulunmaktaydılar. 1130 yılında İmparator II. Ioannes, Bitinya ve Paphlagonia eyaletleri üzerinden meşhur tarihi yolu izleyerek, Kastamonu'ya doğru sefere çıkmış⁴³ ve kenti koçlar ve birçok kuşatma kuleleri kullanmak suretiyle ele geçirerek Türklerden aldığı çok sayıda esirle birlikte başkente geri dönmüştür. Fakat 1132 yılında Danişmendli Emir Gazi, İmparatorun başkente eşinin rahatsızlığı sebebiyle Anadolu'da meydana gelecek gelişmelerle ilgilenemeyeceğini düşünerek Kastamonu'yu sefere çıkmış ve şehri tekrar hakimiyeti altına almıştır.⁴⁴ Bizans İmparatoru II. Ioannes bu sefer sırasında daha önce bahsettiğimiz Roma askeri yolunu kullanmıştır. Çünkü VI. yüzyıldan sonra ekonomik sebeplerden ötürü imparatorluk yolları içerisinde yalnızca belirli stratejik güzergâhların bakımı yapılmıştır. Bu bakım işi de büyük ölçüde yerel halk ve uygun beceriye sahip yol yapım ustalarına yüklenen angaryalar aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Anadolu yol ağı VII. yüzyıldan ortasından itibaren V. yüzyıl ya da daha öncesi kadar kapsamlı olmamakla beraber imparatorluğun ihtiyaçlarını karşılamaya yetiyordu.⁴⁵

⁴² Hatta İlhan Erdem, Danişmendlilerin Malatya'yı fethettikten sonra, Konya'da Selçuklu tahtında oturan Mesud'un yerine, Anadolu'da Türklerinin bayraktarı ve gaza ruhunun timsali olduklarını belirtmektedir. Bu cümleden Kastamonu ve Çankırı bölgesindeki Türkmenlerin de Danişmendlilere bağlı olduğunu düşünmek gerekir. İlhan Erdem, "Danişmendliler", *Genel Türk Tarihi*, C. IV, Editörler: Hasan Celâl Güzel-Ali Birinci, Ankara 2002, s. 96.

⁴³ İmparatorun Kastamonu yöresine bu dönemde üç sefer düzenlediğinden bahsedilirse de bu hususu kaynaklar net bir şekilde aydınlatmazlar. Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 171.

⁴⁴ Niketas Khoniates, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, çev. Fikret Işıltan, Ankara 1995, s. 12; Ioannes Kinnamos, *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı*, Yayına Hazırlayan: Işın Demirkent, Ankara 2001, s. 11-12; Georg Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, Türkçeye Çeviren: Fikret Işıltan, 4. Baskı, Ankara 1995, s. 350; Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, s. 171.

⁴⁵ John Haldon, *Bizans Tarih Atlası*, s. 29.

Dönemin kaynaklarından Niketas Khoniates, 1138 yılında imparatorun "Paphlagonia Eyaletine doğru" gittiğini⁴⁶ ve daha sonra Paphlagonia Vadisi boyunca ilerlediğini bildirmektedir.⁴⁷ Kıyıları takip ederek ilerlemek çok daha zordur ve 1138 yılında Ioannes'in yaptığı gibi bölgenin yollarının iyi durumda olması gerekiyordu. İmparatorun zamanlaması oldukça doğrudur, çünkü bu yol henüz inşa edilmiştir ve Safranbolu üzerinden Kastamonu'ya kadar uzanmaktaydı. İmparator bu seferinde muhtemelen daha önce bahsettiğimiz Roma askeri yolunu kullanmıştır.

Safranbolu 1190 yılında bir daha kaybedilmemek üzere fethedilmiştir. Fakat Bolu'nun fetih tarihi kesin olmamakla beraber muhtemelen 1180 ile 1214 tarihleri arasında bir tarihte ele geçirilmiştir. I. Manuel'in 1179 kışında Bolu kuşatmasına ara vermek zorunda kalması yüzünden kent Bizans İmparatorluğu'nun elinden çıkmıştır. Bununla birlikte Manuel tarafından düzenlenen sefer ile ilgili Niketas Khoniates'in tasviri kuşatmanın hafifletildiğini göstermektedir: "*İmparator geceleri uyumuyor, çıra ışıkları altında Bitinya'yı aşyordu. Bu yöre her tarafta uçurumlarla doludur ve sık ormanları yüzünden birçok yerinde geçişe izin vermez.*"⁴⁸

Bu paragraftan anlaşıldığına göre; Bizans ordusu, Bitinya'da bulunan iyi durumdaki yollarda geceleri de ilerleyebilmesine rağmen, Bolu Dağı Geçidindeki sık ormanlar sebebiyle oldukça zorlanmıştır. Doğal bitki örtüsünün ilerlemeyi güçleştirmesinin yanı sıra geçitleri tutan Türkmen birliklerini de hatırlatmak gerekir. İmparator Bolu Dağı Geçidinde zirveye ulaşmasıyla her şey birden değişmiş ve ordusuyla birlikte Bolu'ya doğru hızla ilerlemiştir. Bizans ordusunun bu bölgede düzenleyeceği seferlerde fizikî şartları dikkate aldığı kadar Türkmenlerin seferlerini de hesaba katması artık kaçınılmaz hale gelmiştir.

Bu şartlar altında Ankara'ya doğru devam eden yol, Bolu Dağı Geçidinde bahsettiğimiz sebeplerden ötürü kapalı olduğundan, alternatif bir yola ihtiyaç vardı. Andronikos Komnenos 1182 yılında Konstantinopolis'e giderken bu yolun kapalı olması yüzünden Herakleia üzerinden gitmek zorundan kalmıştır. Andronikos Komnenos'un isyanını Khoniates şöyle anlatır: "*O, Paflagonya sınırını geçti, Pontus'taki Herakleia'ya ulaştı ve [Nicaea'ya doğru] yoluna devam etti.*"⁴⁹ Khoniates her ne kadar

⁴⁶ Niketas Khoniates, ed. Van Dieten, s. 18; Niketas Khoniates, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, çev. Fikret İşıltan, s. 12.

⁴⁷ Niketas Khoniates, ed. Van Dieten, s. 34; Niketas Khoniates, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, çev. Fikret İşıltan, s. 22.

⁴⁸ Niketas Khoniates, ed. Van Dieten, s. 36; Niketas Khoniates, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, çev. Fikret İşıltan, s. 137.

⁴⁹ Khoniates, ed. Van Dieten, s. 243; Niketas Khoniates, *Historia (1195-1206)*, çev. Işın Demirkent, İstanbul 2004, s. 26.

burada Andronikos'un ilerleyişi ile ilgili bir problemi içermesine rağmen, yol şartlarının kötü durumda olduğunu söylemek güçtür.

Trabzon İmparatorluğu'nun kurucusu Aleksios ile kardeşi David Komnenos, 1205 yılında Bizans İmparatorluğu'nu tekrar ihya etmek amacıyla girişmiş oldukları mücadelede, David Komnenos Bitinya eyaletinde yenilgiye uğramıştır. Bu suretle Herakleia'dan Kastamonu'ya ulaşan bilindik güzergâhlar birçok durumlarda Bolu Geçidi, Araç ve Ahmet Usta Geçidi mevkieinde Türkmenlerin yağma faaliyetleri ve diğer faktörler sebebiyle kapanmıştır. Fakat 1270'li yıllarda İbn Sa'id hem Safranbolu hem de Bolu civarındaki yollar kapalı olduğunda bile, Herakleia'dan Kastamonu'ya ulaşan bir yolun açık olduğundan bahsetmektedir. Bunun nasıl olduğunu açıklamak gerekir. İbn Sa'id, Herakleia'dan Kastamonu'ya giden güzergâhı belirtmez. Aynı şekilde metinde, bu güzergâhdaki yolları, tacirlerin kullanıp kullanmadığına dair herhangi bir işaret yoktur. Kullanılan yolların bir alternatifi olması ya da İbn Sa'id'in normalde hangi yolun kullanımında olduğunu bilmemesi ihtimal dahilindedir. Diğer bir ihtimal de gerçek yol hakkında onun herhangi bir bilgisi olmayabilir. Fakat İbn Sa'id'in bahsetmediği ama normalde o dönemde kullanılan alternatif yollar var mıdır, varsa bu yollar nerelerden geçmekteydi? İbn Sa'id'in Herakleia'dan Ankara'ya gitmek için bahsettiği güzergâh, Bolu ve Safranbolu'ya doğru uzanan kısmı kapalı olabilir. Bu yolun Malagina'dan Eskişehir'e kadar olan kısmı, Konstantinopolis'ten Konya'ya doğru devam eden Hac Yolu'nun bir devamıdır.⁵⁰ Bu dolambaçlı uzun bir yoldur, fakat Ankara'ya ya da güneydoğuya giden seyyahlar için kullanışlı bir yoldur. Ankara'dan Kastamonu'ya Safranbolu üzerinden giden normal yol, Araç'ta Türkmenler tarafından kapatılmış gözükmektedir. Bu yüzden Kastamonu'ya ulaşmak için İbn Sa'id tarafından tanımlanan yolu kullanan bir tüccar, seyahatine 500 km. üzerinde bir yol ekleyerek güneye doğru büyük bir sapma yapmak zorundaydı. İbn Sa'id'in güzergâhı açıkça ticareti yapılan emtiaları toplamak için seçilmiştir. Burada Bizans toprakları içerisinde yer almayan bir yol geriye kalmaktadır: Herakleia, Devrek, Çaycuma, Daday ve Kastamonu. Bu yol oldukça kısadır ve Araç'ın yaslandığı kale hatları vasıtasıyla savunmaya müsaittir. Tüccarlar tarafından kullanılan güzergâh da muhtemelen burasıdır. Şayet böyle ise, Daday, İbn Sa'id tarafından zikredilmediği için burası Bizans'ın elinde olmalıdır. İbn Sa'id zikrettiği yol güzergâhı üzerindeki bütün zengin ve müreffeh şehirlerden bahsetmiştir. 1284 yılında Daday dönemin şartları içerisinde zengin ve gelişmekte olan pazar şehri

⁵⁰ Anadolu'daki Roma yolları hakkında bkz. David French, *Roman Roads and Milestones in Asia Minor*, BAR Series, Indiana 1988.

olmasından ve şehrin ilk camisinin 1407 yılında inşa edilmesinden 1280'li yıllarda burasının bir Bizans kenti olduğunu düşünebiliriz.⁵¹

Daha önce de bahsettiğimiz gibi İbn Sa'id eserini kendinden önceki coğrafyacıların bilgilerinden ve bizzat kendi gözlemlerinden istifade etmek suretiyle meydana getirerek Türkiye Selçuklu Devleti'ni ziyaret etmek isteyen tüccarlara rehberlik etmek istemiştir. İbn Sa'id ve ondan yararlanarak eserini kaleme alan Ebu'l-Fida, bu bölgede hangi malların ticaretinin yapıldığından bahsetmemiştir. Karadeniz'in kuzeyinden Deşt-i Kıpçak sahasından elde edilen köleler Sinop ve Herakleia Limanı vasıtasıyla Anadolu'da karaya çıkıyor, buradan Antalya Limanına getiriliyor ve buradan gemilerle Mısır'a ulaştırılıyordu. Ebu'l-Fida Kastamonu'dan hiç bahsetmemesine rağmen, İbn Sa'id 1270'li yıllarda burada kölelerden ve bunların ticaretinden bahsetmektedir. Bu sebepten, Moğollar'ın 1230'lu yıllarda İran'ı ve 1240'lı yıllarda ise Türkiye Selçuklu topraklarını işgal etmelerinden sonra Anadolu'daki ticarî faaliyetlerin 1277 yılına kadar canlı bir şekilde devam ettiği bilinmektedir. Fakat 1239 yılında Güney Rusya'nın Moğollar tarafından istilâ edilmesiyle Mısır ile Altın Orda arasındaki ticari münasebetler kopmuştur. Mısır Memlûklü ordusu Deşt-i Kıpçak diyarından gelen köle askerler olarak eğitilen Kıpçak Türklerine dayanıyordu. Fakat İlhanlı Devleti Mısır Memlûkleri ile savaş halinde olduğundan kendi topraklarından bu kölelerin geçmesine artık izin vermiyordu.⁵²

Türkmenler ile Bizans İmparatorluğu arasında XI. yüzyılın başlarından itibaren sınır anlaşmazlıklarının olduğu bilinmektedir. Paul Lemerle, neredeyse XIII. yüzyılın sonlarına kadar Türkmenlerin çok ciddi bir tehdit oluşturmadıklarını düşünmektedir.⁵³ Aynı şekilde Ian Booth da İbn Sa'id'in gazilere dair herhangi bir atıfta bulunmadığından hareketle "onları yok farz edebileceğimizi" iddia etmektedir. İbn Sa'id, Bolu ve Kastamonu civarında çok sayıda Türkmen bulunduğunu bize haber vermektedir, fakat bu sayıları vermesinin sebebini söylememektedir. Türkmenleri de kesinlikle "Gaziler" olarak adlandırmaz. Acaba İbn Sa'id, Türkmenlerin zaman zaman yağmacılık yapmaları sebebiyle, ticarî faaliyetler için bir güvenlik problemi teşkil ettiklerini düşündüğünden mi bu rakamları vermiştir? Bu sayıları neden verdiğini açıklamak için başka gerekçelere sahip olması da mümkündür, fakat bunu bilebilmenin bir yolu yoktur.

⁵¹ Kara, *Kastamonu*, İstanbul 1995, s. 45, 297.

⁵² Altan Çetin, *Memlûk Devletinde Askerî Teşkilât*, İstanbul 2007, s. 73-74.

⁵³ Paul Lemerle, "Philadelphie et l'Émirat d'Aydın", *Lemerle, Philadelphie et autres études*, Paris 1984, s. 55-67.

Dönemin Bizans kaynaklarında Türklerden bahsederken Persai=Persler⁵⁴ kelimesi gibi oldukça belirsiz bir ifade kullanılmıştır. Kaynaklarda çoğu kez bu Türklerin kimler olduğunu biraz coğrafyanın yardımıyla tahmin edebilmek mümkünse de kesin olarak bir şey söylemek çoğu durumda zordur. Bahsedilen dönemde Selçuklu otoritesinin kısmi olarak dağılması sebebiyle, Selçuklu Sultanlığına tâbi olarak savaşan Türkmen beyleri olduğu gibi kendi bağlı buldukları Türkmen beyinin namına savaşan Türkmenlerin de olduğunu biliyoruz. Bu açıdan Bizans kaynaklarındaki bilgileri analiz etmek ayrı bir güçlük ortaya çıkarmaktadır. Kuzeybatı Anadolu'daki yol ağının tekrar kapanması dışında somut bir delil olmamasına rağmen, sorun Bolu ve Safranbolu şehirlerinin Türkmen fetihlerini kabul etmemiş olmasından kaynaklanmış ya da sınırın karşısında mücadele olmuş olabilir.

Bununla birlikte Bolu civarındaki Türkmenler yazları yaylalarda kışları ise şehirlerin etrafındaki köylerde yaşamaktaydılar. 1179 yılında Türkmenler Bolu'yu kuşattıktan sonra, bu şehrin savunması ile görevlendirilmiş olabilirler. Bu şehrin yaylaları genelde günümüzdeki Ankara devlet yolunun güneyi ile çok az bir kısmı da otoyolun kuzeyinden Bolu dağlarına doğru uzanmaktaydı. Bu yaylalar Paphlagonia bölgesine doğru yapılacak seferler için coğrafi olarak çok müsait değildi. XII.-XIII. yüzyıla nazaran günümüzde daha çok sayıda yaylak olmasına rağmen halen daha İbn Sa'id'in bahsettiği 30.000 çadırılık Türkmen nüfusunu barındıracak yaylak olmadığını söyleyebiliriz. İbn Sa'id bu rakamı bölgedeki yoğun Türkmen nüfusunu göstermek ve bölgeye gelecek tüccarları uyarmak için vermiştir. Bölgede yaşayan kalabalık Türkmen grupları kendi kırsal ekonomilerini desteklemek için yaptıkları akınların yol açacağı problemler, bu yolları kullanmak isteyen tüccarları uyarmak için İbn Sa'id rakamları abartmış olabilir. Diğer taraftan 1305 yılında bölgedeki İlhanlı otoritesinin çökmesine neden olan 1291-1293 Kastamonu eyaletindeki Türkmen isyanından önce bölgedeki Türkmen akınlarından hiçbir kaynak bahsetmemektedir. Ayrıca İlhanlı ordusunun bölgede bulunduğu durumlar hariç, burada İlhanlı otoritesinin asla kurulamadığı bilinmektedir. Türkmen-Bizans sınırını oluşturan bölgelerdeki yol ağlarının yoğun bir Türkmen baskısı altında olduğunu söyleyebiliriz. Ulaşımın daha güvenli olduğu Söğüt'ten geçen Hıristiyanların Haç Yolu tam anlamıyla güvenli bir güzergâh teşkil ediyordu. Ormanların iyi bir şekilde gizlediği Bolu civarındaki akıncılar, hem Hıristiyan (1280'li yıllarda Zealotlar) hem de Türkmenlerden oluşmaktaydı.

⁵⁴ Bu kelime, Bizans metinlerinde Türkler için kullanılan isimlerden biridir. Fakat Bizans tarih yazarları farklı kabileler ya da imparatorluk coğrafyasına veya Selçuklu ülkesinde yerleşmiş Türkler arasında herhangi bir ayırım yapmaksızın bu tabiri kullanmışlardır.

Konar-göçer Türkmenler tam anlamıyla yerleşik olmadıkları için çadırlarının etrafını çevirecek hasır gibi bizzat kendilerinin yapamadıkları mamul eşyayı satın almak için para kazanmaya ihtiyaçları vardı. Göçebelik, yerleşik ekonomilerle ilişkide olması gereken bir sistemdir. Çobanlık üretimiyle büyük şahsi mülk edinebilir, ama yerleşik toplumları gibi büyük miktarda ve çeşitte yiyecek üretilemez. Bu yüzden, bu büyük bir nüfusu besleyemez. Yerleşikler ve göçerler her ikisi de tabiatın ve insanın belirsizliklerine maruz olmakla birlikte, göçebelik hayli istikrarsız olan bir sistemdir. Hayvanlardaki bir salgın veya fazla çoğalmaları akınların sebep olacağı bir rahatsızlığın, kabilelerin yeni otaklar bulmak için göçüne veya yarı aç yağmacı tarafların tarım toplumlarına saldırılarına yol açacak şekilde, bozkırda uzun vadeli savaş ve fetihle sonuçlanabilirdi.⁵⁵ Göçebelik hayatta kalmak için şart olan asgari sayıda hayvanı (koyun ve at başta olmak üzere, genellikle 60 ila 100 koyun, at, sığır, keçi ve deve) tutamayanlar için acımasızdı. Sürüsünü yeniden kurmak veya kendisini çoban olarak kiralamak için yardıma istekli veya imkânlı akrabası olmayanlar çoğunlukla yerleşik hayata geçmek zorundaydı.

Hal böyle iken bu göçerler, göçebe ve yerleşiklere aynı şekilde saldıran yağmacı çetelerin gönüllü üyesi oluyor ve gelecekteki fatihlerin başlarına toplayacağı askeri birliğin çekirdeğini oluşturuyordu. Hayli gelişmiş silah becerisi ile göçebe Türkmenler yiğit ve korkusuz savaşçıydılar. Göçebe topluluklar veya fertler etraftaki yerleşik devletlere müttefik (evlilik ittifakları gibi vasıtalarla) paralı asker veya kölemen (İslâm dünyasında gulâm ve memlûk) olarak hizmet ettiler. Bu açıdan Kuzeybatı Anadolu Bölgesi'ndeki Türkmenlerin hafif süvari birlikleri Bizans hizmetinde köy muhafızı olmalarıyla oldukça iyi bir uyum göstermektedir. Bununla birlikte, şayet Türkmenler acilen paraya ihtiyaç duyarlarsa, bu durumda onlar hayvanlarını satmak zorunda idi ki, bunu yapmaktan ya da yağma işiyle meşgul olmaktan kaçınıyorlardı. Para kazanmak için yapılan sadece iki akın bilinmektedir: İlki 1232 yılında beş Fransisken rahibi Bitünya ve Neocastra üzerinden Kudüs'e doğru görünüşte hac için seyahat ederlerken (Belki de gerçek görevleri gizli papalık misyonu ile Anadolu'daki Bizans Sarayına doğru seyahat etmekte.) yapılan saldırıdır.⁵⁶ Çok korkmuş bu rahipler ondan sonra Nicaea'e güvenle ulaşabilmişlerdir. Onlar Basileus Ioannes ve Patrik Germanus'un korumasını istemişler ve Bizans lideri ile Papa IX. Gregory adına konuşmaya başlamışlardır.⁵⁷

⁵⁵ Anatoly M. Khazanov, *Nomads and the Outside World*, Translated by: Julia Crookenden, Second Edition, Wisconsin 1994, s. 69-72, 78-79; Peter Golden, *Türk Halkları Tarihine Giriş*, çev. Osman Karatay, Ankara 2002, s. 6-7.

⁵⁶ Burada Türkmenler kafirler/*Katāxpīta*=Katakritai terimi ile ifade edilmiştir.

⁵⁷ Langdon, *Byzantium's Last Imperial Offensive*, s. 22-23.

Diğeri ise 1256 yılında Michael Palaiologos'un soyulmasıdır.⁵⁸ Bununla birlikte, her bir durumda da Türkmenler zengin seyyahlara saldırdıklarından, bu saldırılar cihat ruhuyla yapılan akınlardan daha ziyade ganimet elde etmek amacıyla yapılan eylemler olarak görülebilir. Bu nedenle sınır çatışmalarının bir problem olmadığı görülmektedir.

Bu dönemde ticarî meta olarak kullanılan ürünlerin neredeyse tamamının Konstantinopolis'e gittiğini görmekteyiz. Bu yüzden, ticarî faaliyetler 1204-1261 Latin İşgali sırasında bir hayli azalmıştır. Ticarî mallar kara yolu ile kıyılara ulaşıyor ve daha sonra deniz yolu ile Konstantinopolis'e naklediliyordu. Ancak İbn Sa'îd kara yolu ile devam eden ticaret hakkında bilgi vermektedir. Buradan hareketle Bolu'nun batısındaki Ankara karayolunun kapanması Paphlagonia ticaretini çok az etkilemiştir. Bu durumda, karayolunun yer değiştirmesinin talepteki değişim yüzünden olduğuna inanmak için hiçbir sebep yoktur. Türkmen akınları gibi gayri resmi meseleler, dikkate almaksızın kullanımdaki yolların değişmesinin sebebi Paphlagonia sınırı boyunca yeterince resmi mücadelenin olduğunu göstermektedir. İkincisi ise resmî ihtilaflar ile şartların yerleşmeye elverişsiz olduğu zaman artmış olabilir.

Pazar ekonomisi için üretim fazlası ürün eksikliği, seyahatleri sırasında yaşamak için tüccarlar için güç olduğu gibi, işler bir yolun kullanımdan çıkması ise diğer bir sebep olarak görülebilir. Bununla birlikte İbn Battûta Kastamonu'ya gittiğinde burada ucuz ve çok miktarda yiyecek bulduğundan, bu durumun XIV. yüzyılın ilk yarısında değiştiğini göstermektedir. İbn Battûta sırasıyla Bolu, Gerede ve Safranbolu'da konaklamıştır. Bu bahsedilen seyahati sırasında sadece Arapça konuşacak insan bulmada problem ile karşılaşmıştır. Hatta daha önce de ifade ettiğimiz gibi, Kastamonu'nun zenginliklerinden büyük bir övgüyle bahsetmiştir. Buradan yola çıkarak yiyecek bulmadan kaynaklanan nüfusun azalması gibi bir şey söz konusu gözükmemektedir. Bizans Paphlagonia Themasının iyi bir savunma sistemine sahip olduğunu ve 1260'larda iâşe yönünden iyi durumda olduğunu dönemin kaynaklarından Pachymeres'ten biliyoruz. 1277 yılında Selçuklu veziri Muiniddin Pervane'nin ölmesinden sonra Selçuklu otoritesinin çöküşü ile beraber bağımsız hareket etmeye başlayan Türkmen Beylerinin faaliyetleri sonucu sınırlardaki Bizans savunma sistemi çökmüştür.⁵⁹ Fakat bahsettiğimiz kaynaklardaki deliller bölgede kıtlık olmadığını göstermektedir.

⁵⁸George Pachymeres, *Relations Historiques*, ed. A. Failler, Vol. I, s. 42-49.

⁵⁹Ian Booth, "The Sangarios Frontier: The History and Strategic Role of Paphlagonia, Byzantine Defence in the 13th Century", s. 45-86.

Siyasi otoritenin çökmesi sebebiyle ticaret yavaşlamış olabilir. Fakat İbn Sa'îd, Anadolu'nun Türk hâkimiyetindeki bütün şehirlerinden bahsetmemektedir. Diğer taraftan, bu dönemde Bizans Küçük Asyasında Venedik ve Cenova nüfuzunun yayılması burada tartışılmayacak kadar karmaşık bir delildir. Çünkü şehirler üretim merkezleri olmaktan daha çok tarım arazilerinin sahipleri için bir temel idi; bu yüzden ticaretin durgunlaştığı fikrini desteklemektedir.⁶⁰ Papahlagonia Theması ile Türkiye Selçuklu Sultanlığı arasında meydana gelen geniş ölçekli ticarete dair herhangi bir kanıt yoktur.

İbn Sa'îd'den de okuduğumuza göre, uclarda Türkmen akıncıların varlığı kesindir, fakat buna dair referanslarımız belirsiz ve azdır. Bu noktada, Ian Booth'un, 1270'li yıllarda Paphlagonia Theması sınırında Türkmen Gazilerinin olamayacağı ve David Nicolle'un bu bölgedeki Türkmen nüfus ve nüfuzu ile ilgili değerlendirmelerini abartılı bulduğunu iddia etmektedir. Ian Booth, XII. yüzyılın son çeyreği ile XIII. yüzyıl boyunca Paphlagonia Theması sınırındaki Türkmenlerin gaza ideolojisinden daha ziyade yağma, çapul ve ganimet amacıyla Bizans arazisine akınlar düzenlediklerinden söz etmektedir. Oysaki daha Danişmend Gazi zamanında komutanlarından Kara Tigin'in bu bölgede gaza amaçlı faaliyetlerde bulunduğunu *Danişmendname Destanı*'ndan bilmekteyiz.

Bizans İmparatoru VIII. Michael'e karşı isyan eden Hıristiyan Zealotlar hadisesi dışında akıncıların dini duygularla hareket ettiğine dair dönemin kaynaklarında pek kanıt bulunmamaktadır. Özellikle Müslüman akıncılardan bahsedilmemektedir, fakat bunlar daha ziyade kendi nam ve hesaplarına akınlarda bulunurken değil de daha çok Hıristiyan asilere yardım ederlerken zikredilmişlerdir. Bu dönem hakkındaki bilgilerimizi elde ederken daha çok Bizans kaynaklarına güvenmek zorunda kalışımız meselenin tam olarak açıklanmasında yetersizliklere sebep olmaktadır. Bizans tarih yazarlarının Türkmen akıncılarını "gaziler" olarak zikretmesi elbette ki beklenemez. Fakat maalesef Bizans kaynaklarında ele aldığımız 1179 ve 1291 yılları arasındaki döneme ait gazilik faaliyetlerine dair herhangi bir bilgi bulunmamaktadır.

Sonuç olarak, Roma ordusu tarafından inşa edilen Kuzeypatı Anadolu yol ağlarının büyük kısmının XII. yüzyılın son zamanlarında ve XIII. yüzyıl boyunca değişmediğini göstermektedir. XIII-XIV. yüzyıllarda çeşitli sebeplerle zaman zaman kapanan ve yerine alternatiflerinin kullanıldığı Kuzeypatı Anadolu'da ticarî ve askerî yolları dönemin kaynaklarının el verdiği ölçüde ortaya konmaya

⁶⁰ Charalampos Bouras, "Aspects of the Byzantine City, Eighth-Fifteenth Centuries", *The Economic History of Byzantium from the Seventh through the Fifteenth Century*, Ed. Angeliki Laiou, Vol. II, Washington 2002, s. 523.

çalışılmıştır. Birkaç küçük istisna dışında bu yolun önemli kısmının muhtemelen siyasi istikrarsızlık ve alternatif yolun benimsenmesi sebebiyle kapanmıştır. Bu problemlerden, başka bir kullanışlı yolun olmaması sebebiyle Safranbolu yerine Çaycuma ve Daday üzerinden ulaşmak zorunda kalan Herakleia Pontica'dan Kastamonu'ya giden yol büyük ölçüde etkilenmiştir. Ayrıca yine bahsedilen bu sebepler dolayısıyla Herakleia Pontica'dan Ankara'ya giden yol ise Bolu yerine Eskişehir üzerinden dolaşmak zorunda kalmıştır. Bununla birlikte İbn Sa'îd'in metni, kapanmış yolların kısmen küçük olduğunu ve bu yolların etkilenmemiş kısımlarının yerel ölçekli ticaret için hâlâ kullanımda olduğunu göstermektedir.

BİBLİYOGRAFYA

- Aksarayî, Kerimüddin Mahmud, *Müsâmeretü'l-Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, Ankara 2000.
- Amntai-Preiss, R., *Mongols and Mamluks, the Mamluk-Ilkhanid War 1260-1281*, Cambridge 1995.
- Ball, Warwick, *Rome in the East: The Transformation of an Empire*, Routledge 2000.
- Barthold, W., *Receul de Travaux Redigés en Memoire du Jubilee Scientifique de M. D. Chwolson*, Berlin 1899, s. 216-241.
- Booth, Ian, "Theodoros I Laskaris and Paphlagonia, 1204-1214: towards a chronological description", *Arkeion Pontou*, 50 (2003-2004), s. 151-224.
- , "The Sangarios Frontier: The History and Strategic Role of Paphlagonia in Byzantine Defence in the 13th Century", *Byzantinische Forschungen*, Band: XXVIII (2004), Verlag Adolf M. Hakkert-Amsterdam 2004, s. 45-86.
- , "Ghazis, roads and Trade in North-West Anatolia", *Byzantine and Modern Greek Studies*, Vol. 31, No. 2 (2007), s. 127-145.
- Bouras, Charalampos, "Aspects of the Byzantine City, Eighth-Fifteenth Centuries", *The Economic History of Byzantium from the Seventh through the Fifteenth Century*, Ed. Angeliki Laiou, Vol. II, Washington 2002, s. 497-528.
- Bryer, Anyhony A. M.-D. Winfield, *The Byzantine Monuments and Topography of the Pontos*, Vol. I, Washington 1985.
- Cahen, Claude, "İbn Sa'îd sur l'Asie Mineure Seldjuqide", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 6 (1968), Sayı: 10-11, s. 41-50.
- , "13. Yüzyılın Başında Anadolu'da Ticaret", *Cogito Selçuklular*, çev. Aykut Derman, Sayı: 29 (Güz 2001), s. 132-143.

- _____, "Questions d'histoire de la Province de Kastamonu au XIIIe siècle," *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III (1971), s. 145-158.
- _____, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi (XI. Yüzyılın İkinci Yarısı)*, çev. Yaşar Yücel-Bahaeddin Yediyıldız, Ankara 1992.
- Chalandon, Ferdinand, *Jean II Comnène (1118-1143) et Manuel Comnène (1143-1180)*, Paris 1912.
- Demirkent, Işın, "1101 Yılı Haçlı Seferleri", *Prof. Dr. Fikret İştihan'a Doğum Yılı Armağanı*, İstanbul 1995, s. 17-56.
- Eraşar, Osman-Ayşıl Tükel Yavuz, "Ortaçağ'da Kuzey Anadolu Kervan Yolları ve Yol Üstü Kuruluşları", *Uluslararası Katılımlı XV. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazıları ve Sanat Tarihi Araştırmaları Sempozyumu*, Anadolu Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü ve Arkeoloji ve Sanat Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi (ASTAM) 19-21 Ekim 2011, Eskişehir.
- _____, "Ortaçağ'da Kuzey Anadolu Kervan Yolu Araştırmaları", I. Uluslararası Karadeniz Kültür Kongresi, 06-09. Ekim 2011 Sinop, *Bildiri Özetleri Kitabı*, s. 36-37.
- Erdem, İlhan, "Selçuklular ve Anadolu Beylikleri Dönemlerinde Tarım ve Çiftçilik", *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygurluğu*, C. I, Ed. Ahmet Yaşar Ocak, Ankara 2006, s. 363-368.
- _____, "Danışmendliler", *Genel Türk Tarihi*, C. IV, Editörler: Hasan Celâl Güzel-Ali Birinci, Ankara 2002, s. 92-104.
- Fellmeth, Ulrich und Eckart Olshausen, *Die antike Welt auf elf Blättern: die Tabula Peutingeriana: Belleitbuch zur Ausstellung des Projekseminars "Die Tabula Peutingeriana als historische Quelle"*, Historisches Institut der Universität Stuttgart und Archiv der Universität Hohenheim, Stuttgart 2010.
- Foss, Clive, "Byzantine Malagina and the Lower Sangarius", *Anatolian Studies*, Vol. 40 (1990), s. 161-183.
- French, David, *Roman Roads and Milestones in Asia Minor*, BAR Series, Indiana 1988.
- Gökoğlu, A., *Paphlagoni, Gayri Menkul Eski Eserler ve Arkeolojisi*, Kastamonu 1952.
- Gregoras, Nicephoros, *Romaiké Historia (Roma Tarihi)*, ed. I. Bekker, Bonnae 1855.
- Günel, Gökçe, "Anadolu Selçuklu Döneminde Anadolu'da İpek Yolu-Kervansaraylar-Köprüler", *Kebikeç*, 29 (2010), s. 133-146.
- Haldon, John, *Bizans Tarih Atlası*, çev. Ali Özdamar, İstanbul 2006.
- Kinnamos, Ioannes, *Ioannes Kinnamos'un Historia'sı*, Yayına Hazırlayan: Işın Demirkent, Ankara 2001.

- İbn Battûta, Ebû Abdullah Muhammed, *İbn Battûta Seyahatnâmesi*, Çeviri, İnceleme ve Notlar: A. Sait Aykut, İstanbul 2004.
- İnalçık, Halil, "Osman Gazi'nin İznik Kuşatması ve Bafeus Muharebesi", *Osmanlı Beyliği (1300-1389)*, Editör: Elizabeth A. Zachariadou, Çevirenler: Gül Çağalı Güven, İsmail Yerguz, Tülin Altunova, İstanbul 1997, s. 78-105.
- _____, "Bursa and the Commerce of the Levant", *Journal of Economic and Social History of the Orient*, III/2, Leiden (1969), s. 131-147.
- Kazhdan, Alexander P.-Alice-Mary Talbot, "Zelots (Ζηλωταί)", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, ed. Alexander P. Kazhdan, Vol. III, s. 2221-2222.
- Khoniates, Niketas, *Historia (Ioannes ve Manuel Komnenos Devirleri)*, çev. Fikret Işıltan, Ankara 1995.
- Khoniates, Niketas, *Historia*, ed. J. L. Van Dieten, Berlin 1975.
- Korobeinikov, Dimitri A., *Byzantium and Turks in the Thirteenth Century*, Unpublished Ph.D Thesis, Oxford University 2003.
- _____, "The Revolt in Kastamonu, c. 1291-1293", *Byzantinische Forschungen*, Vol. XVIII (2004), Verlag Adolf M. Hakkert Amsterdam 2004, s. 87-118.
- _____, "Raiders and Neighbours: The Turks (1040-1304)", J. Shepard, Ed. *The Cambridge History of Byzantine Empire*, Cambridge 2008, s. 692-727.
- Langdon, Ioannes Springer, *Byzantium's Last Imperial Offensive in Asia Minor: The Documentary Evidence for and the Hagiographical Lore about Ioannes III Dukas Vatatzes' Crusade against the Turks, 1222 or 1225 to 1231*, New York 1992.
- Lefort, Jacques, "13. Yüzyılda Bitünya", *Osmanlı Beyliği (1300-1389)*, Editör: Elizabeth A. Zachariadou, Çevirenler: Gül Çağalı Güven, İsmail Yerguz, Tülin Altunova, İstanbul 1997, s. 106-128.
- Lemerle, Paul, "Philadelphie et l'Émirat d'Aydin", *Philadelphie et autres études*, Paris 1984, s. 55-67.
- Oral, M. Zeki, "Durağan ve Bafra'da İki Türbe", *Belleten* 20, Sayı: 79 (1956), s. 385-410.
- Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, Türkçeye Çeviren: Fikret Işıltan, 4. Baskı, Ankara 1995.
- Özcan, Koray, "Anadolu'da Selçuklu Kentler Sistemi ve Mekânsal Kademelenme (I)", *METU JFA*, 2006/2 (23:2), s. 21-61.
- Özergin, M. Kemal, *Anadolu Selçukluları Çağında Anadolu Yolları*, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul 1959

- Pachymèrès, Georges, Bonn I-II: édition de P. Poussines, reprise par I. Bekker dans le Corpus de Bonn 1835.
- _____, *Relations Historiques*, V Livres, ed. Albert Failler, trad. V. Laurent Paris: I. Livres I-III, 1984; II. Livres IV-VI, 1984; III. Livres VII-IX, 1999; IV. Livres X-XIII, 1999; V. Index, 2000.
- _____, *A Translation Commentary of Book One and Book Two of the Historia of Georgios Pachymeres*, By. Nathan Ioannes Cassidy, Unpublished Ph.D. Thesis, University of Western Australia, School of Humanities Classics and Ancient History 2004.
- Shukurov, Rustam, *Velikie Komniny i Vostok (1204-1461)*, Vizantiiskaia Biblioteka, St. Petersburg 2001.
- Yaman, Talat Mümtaz, *Kastamonu Tarihi*, İstanbul 1992.
- Taeschner, Franz, *Osmanlı Kaynaklarına Göre Anadolu Yol Ağı*, çev. Nilüfer Epeçeli, İstanbul 2010.
- Talbert, Richard J. A., *Rome's World: The Peutinger Map Reconsidered*, Cambridge 2010.
- Tuncer, Orhan Cezmi, *Anadolu Kervan Yolları*, Ankara 2007.
- Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, 3. Baskı, İstanbul 1993.
- Uslu, Recep, "İbn Sa'îd el Mağribî", *D.İ.A.*, C. XX, s. 302-305.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Ankara 1988.
- Witteck, Paul, *Menteşe Beyliği*, çev. Orhan Şaik Gökyay, 3. Baskı, Ankara 1999.
- _____, "Bizanslılardan Türklere Geçen Yer Adları," *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, I, s. 193-240.